

Ik droomde, dat ik langzaam leefde...
langzamer dan de oudste steen.

Lesbrief bij het gedenkteken voor M.Vasalis in Roden
Voor de leerlingen van groep 7 en 8 van het Primair Onderwijs en
klas 1 en 2 van het Voortgezet Onderwijs

Ik droomde, dat ik langzaam leefde...

Tijd

Ik droomde, dat ik langzaam leefde...
langzamer dan de oudste steen.
Het was verschrikkelijk: om mij heen
schoot alles op, schokte of beefde,
wat stil lijkt. 'k Zag de drang waarmee
de bomen zich uit de aarde wrongen
terwijl ze hees en hortend zongen;
terwijl de jaargetijden vlogen
verkleurende als regenbogen...
Ik zag de tremor van de zee,
zijn zwellen en weer haastig slinken,
zoals een grote keel kan drinken.
En dag en nacht van korte duur
vlammen en doven: flakkrend vuur.
- De wanhoop en welsprekendheid
in de gebaren van de dingen,
die anders star zijn, en hun dringen,
hun ademloze, wrede strijd...
Hoe kón ik dat niet eerder weten,
niet beter zien in vroeger tijd?
Hoe moet ik het weer ooit vergeten?

INHOUD

Inleiding	5
Informatie voor de leerkracht	6
Dichter bij Vasalis	9
Taalopdrachten	9
Teksten schrijven voor het Vasalis-gedenkteken	12
Kunst om te gedenken	15
Bezoek aan het Gedenkteken	15
Vragen bij het Kunstwerk	17
Beeldende verwerking	18
Lino en klei	18
Letters uit papier	19
Letters sjabloneren	20
Een kleurrijk gedicht	20
Bijlage: Gedichten	21
Nawoord en colofon	23

INLEIDING

Deze lesbrief is geschreven in opdracht van de Projectgroep Vasalis in de gemeente Noordenveld. Het doel is om de leerlingen uit het primair- en voortgezet onderwijs kennis te laten maken met het werk en de persoon van de dichteres M. Vasalis.

Zij woonde van 1964 tot het eind van haar leven in 1998 in Roden.

Bijkomend doel is het bezoek aan het Vasalis-gedenkteken op landgoed Mensinge in Roden te stimuleren. Leerlingen kunnen zo kennisnemen van cultureel erfgoed in de directe omgeving.

Vanuit het thema 'Ik droomde dat' schrijven de leerlingen gedichten en geven ze deze vorm. De beeldende werkvormen zijn direct geïnspireerd op het gedenkteken.

De gedichten van Vasalis zijn voor haar trouwe lezers een feest der herkenning. Beeldrijk, ritmisch, meestal rijmend, harmonieus in het taalgebruik. Vasalis noteerde haar verzen in de jaren dat haar poëzie vrijuit stroomde rechtstreeks, zonder analyse of verbeteringen. Haar waarnemingen zijn helder, soms ironisch, vaak is er een ondertoon van melancholie of verlangen. Vasalis heeft altijd een groot publiek gehad in Nederland. Het verschijnen van haar biografie in 2011, geschreven door Maaïke Meijer, heeft de belangstelling voor Vasalis een extra impuls gegeven.

Voor degenen die haar werk nog niet kennen, en zeker voor kinderen, geldt dat de gedichten ouderwets aan kunnen doen. Vasalis' dichtbundels zijn verschenen tussen 1940 en 1954, dus dat is geen wonder. Bovendien heeft zij haar gedichten voor een volwassen publiek geschreven.

Toch zijn enkele gedichten qua thematiek goed inzichtelijk te maken.

Dit kan echter alleen slagen als er een verbinding wordt gemaakt met de belevingswereld van het kind. Dus: wat is 'de gebeurtenis of het gevoel' in het gedicht? Herinneren de leerlingen zich een soortgelijke gebeurtenis of analoog gevoel? Vervolgens kijkt u gezamenlijk hoe Vasalis dit heeft vertaald: letterlijk: uitgedrukt in taal. En daarna kunnen de leerlingen een gedicht maken over een aanverwante ervaring. Andersom werken kan ook: de leerlingen schrijven bijvoorbeeld zelf gedichten over dieren en daarna legt u hen *Het Ezeltje* voor.

In de bijlage zijn gedichten opgenomen die zich hiervoor lenen.

Wij hopen dat, mede door deze lesbrief, het Vasalis-gedenkteken het interactieve karakter zal krijgen dat in het ontwerp van het kunstwerk besloten was. Wij wensen u en uw leerlingen veel inspiratie en creatief plezier.

Nicolette Leenstra, Adviseur Literatuur K&C

Peter Hiemstra, Adviseur Beeldend K&C

WIE KENT HET HUIS VAN VASALIS IN RODEN?

M. Vasalis was het pseudoniem van Margaretha Droogleever Fortuyn-Leenmans. Zij woonde van 1964 tot haar overlijden in 1998 in villa De Zulthe, net buiten Roden. De Zulthe was van 1925 tot 1963 een kinderherstellingsoord. Het huis was romantisch gelegen aan een zandpad, middenin de natuur. Het was omringd door ruisende dennen, reeën liepen door de tuin. Na de verhuizing uit Groningen schrijft Vasalis:

‘De grote kamer ziet eruit of we er al een jaar in wonen. De hele dag kan ik uit drie windrichtingen het weer bijhouden. De dagen zijn enorm lang en gevarieerd. Ik ga naar het dorp en doe lang boodschappen, praat uitgebreid met de levendig-nieuwsgierige leveranciers en rij dan weer – meestal net in een sneeuw- of hagelbuitje terug. De lucht is zo schoon en pittig.....?’

Het woord zult of zilt betekent zout. Het huis De Zulthe dankt zijn naam aan een riviertje dat daar vroeger stroomde en aan de tijd, dat er in het noorden van Drenthe eb- en vloedwerking merkbaar was. Er waren toen langs de kust nauwelijks dijken. Zeewater drong vaker dan de mensen lief was het land binnen.

Vasalis, die zo van de zee hield, vond het een prachtige gedachte dat haar huis in verband gebracht kon worden met de zee, al was het dan in vervlogen tijden.

Veel inwoners van Roden hebben haar – een rijzige statige vrouw – gezien tijdens het winkelen of wandelend in het bos. Vlak voor haar overlijden liet ze als laatste groet de volgende tekst in Het Roder Journaal plaatsen:

Een hartelijk vaarwel en alle goeds voor de bosvrouwen en andere boswandelaars met hun honden en hondjes (...) Ook namens Loulou!

M. Droogleever Fortuyn-Leenmans

MARGARETHA, KIEKIE, KIEK

Margaretha Leenmans werd geboren op 13 februari 1909 in Den Haag. Zij werd haar hele leven door vrienden en familie Kiek genoemd. Ze was vernoemd naar haar Friese grootmoeder, Kieke. Waar Griet de westerse afkorting was van Margaretha, was Kieke de Friese variant. Als baby heet je dan al gauw Kiekie. In brieven van vrienden staan o.a. de varianten Kiki, Kicky, Kik. Of zelfs Knirps!

Haar vader, Hal Leenmans, was geschiedenisleraar. Haar moeder, Louise Creutzberg, had voor ze trouwde een jaar in Parijs doorgebracht, en met het socialisme kennis gemaakt in de kolonie Walden, opgericht door Frederik van Eeden. Kiek had een ouder zusje, Ank. De gezinsleden trokken intensief met elkaar op in een open en plezierig klimaat. Er werden veel brieven geschreven om contact te houden, het was de tijd vóór de telefoon...

MEVROUW DROOGLEEVER FORTUYN-LEENMANS EN M. VASALIS.

Haar leven in mijlpalen

Zij studeerde van 1927 tot 1934 geneeskunde en antropologie in Leiden en specialiseerde zich in de psychiatrie en neurologie. Vanwege gezondheidsproblemen verbleef zij enige tijd in Zuid-Afrika om te kuren. Hier schreef zij een aantal gedichten, o.a. *De Trek* en *Onweer in het moeras*. In 1936 debuteerde zij als M. Vasalis met een aantal gedichten in Groot Nederland. Simon Vestdijk was daar redacteur, hij gaf haar verschillende keren poëzie-technische adviezen. Een uitspraak van Vasalis is: ‘Een gedicht is als een visnet in zee, het touw en de mazen zijn even belangrijk’. Dit valt te interpreteren als: dat wat niet opgeschreven staat, maar tussen de regels blijft, draagt evengoed bij aan het gedicht. Een aantal van haar gedichten sluit af met een zelfbespiegeling. In het bekende gedicht *De idioot in het bad* lezen we haar betrokkenheid met patiënten in de psychiatrie.

Dichter en psychiater vallen voor even samen...De grens tussen normaal en abnormaal is niet strikt te trekken. Volgens Kiek draagt iedereen een vreemdeling in zichzelf. Dit gevoel van vervreemding vinden we in veel gedichten terug.

In 1939 trouwde zij met Dr. Jan Droogleever Fortuyn, een vooraanstaand neuroloog. Tijdens de oorlog woonden zij in Amsterdam. Kiek trok zich – zoals zovelen – het lot van de Joden enorm aan. Zij was betrokken bij enkele verzetsactiviteiten.

In 1943 sloeg het noodlot toe in haar jonge gezin: haar zoontje Dicky van 16 maanden raakte besmet tijdens een polio-epidemie, hij stierf binnen zes dagen. Dit verlies heeft lange tijd een zware schaduw over haar bestaan geworpen. In *De vogel Phoenix* staan gedichten naar aanleiding van deze ingrijpende gebeurtenis.

Drie kinderen groeiden gelukkig gezond op. Na de oorlog verhuisde het gezin naar Groningen. Uiteindelijk werd Roden eindbestemming. Kiek werkte als kinderpsychiater in Assen en Groningen.

In Roden was zij een geziene persoonlijkheid tot het eind van haar leven; zij overleed op 16 oktober 1998, negenentachtig jaar oud. Zij is begraven op Zorgvlied in Amsterdam. De slotregel van haar oeuvre was: *Het werd, het was, het is gedaan*.

BUNDELS EN PRIJZEN

In 1940 verscheen de eerste dichtbundel *Parken en woestijnen*.

Deze werd bekroond met de van der Hoogtprijs in 1941.

In 1947 volgde de dichtbundel *De vogel Phoenix*.

In 1954 verscheen de dichtbundel *Vergezichten en gezichten*.

In haar gedichten spelen natuur, verlangen, verdriet, precieze waarneming en zelf-bespiegeling een grote rol.

In 1955 kreeg Vasalis de Poëzieprijs van de gemeente Amsterdam voor *Vergezichten en gezichten*.

In 1963 kreeg zij de Culturele prijs van de provincie Groningen.

Na 1954 heeft Vasalis geen dichtbundels meer gepubliceerd. Ze was erg kritisch op haar eigen werk. Ze schreef nog steeds gedichten, maar vond deze niet geschikt voor publicatie, hoezeer haar uitgever erop aandrong dat ze nog een bundel samen zou stellen.

In 1974 kreeg Vasalis de Constantijn Huygens-prijs voor haar gehele oeuvre. In 1982 ontving ze de P.C. Hooft-prijs.

Het opmerkelijke was dat ze de aandacht eerder storend en verwarrend vond dan plezierig. Haar vroege gedichten verveelden haar als het ware. Meerdere keren heeft zij M. Vasalis doodverklaard, maar haar poëzie was een eigen leven gaan leiden en

onherroepelijk in de Nederlandse literatuur en cultuur verankerd geraakt. In 2002 verscheen postuum *De oude kustlijn*, door haar kinderen volgens haar richtlijnen samengesteld uit het nagelaten werk.

HET PSEUDONIEM

Een pseudoniem – letterlijk: onware naam – is een schuilnaam voor een schrijver. Toen Kiek Leenmans haar eerste gedichten ging publiceren, was zij al arts. Zij wilde voor haar toekomstige patiënten blanco zijn. Ook wilde ze haar privéleven beschermen. Ze wilde dat geheim bleef wie de gedichten had geschreven, omdat ze daarin haar ziel blootlegde. Ze ondertekende eerst met M.L.

De uitgever vroeg haar toen om een pseudoniem te bedenken.

Niet algemeen bekend is dat Kieks vader in zijn studententijd onder de naam 'De vazal' enkele gedichten had gepubliceerd. In de Middeleeuwen was een vazal, ofwel leenman, een vertrouweling die van de heersende vorst, de leenheer, landbezit ontving als leen. Vasalis is een Latijnse woordvorm die betekent: van de vazal, van de leenman, des leenmans.

Zo nam Kiek de mooie en geheimzinnig klinkende schuilnaam M. Vasalis aan. Uit deze naam valt niet af te leiden of de auteur een man of een vrouw is. Dit heeft zij bewust zo gekozen. Overigens is M. gewoon M., een verwijzing naar Margaretha. M. staat zeker niet voor Maria zoals we nog vaak in artikelen zien. Een bijna onuitroeibaar misverstand.

Andere mooie voorbeelden van pseudoniemen zijn:

De dichter-psychiater Rutger Kopland, die eigenlijk Rudi van den Hoofdakker heet. En de schrijver/ arts Belcampo, die Schönfeld Wichers heette. (Bel = mooi/schön, Campo = veld)

Lévi Weemoedt, eigenlijk Izaäk van Wijk, verwees toen hij zijn pseudoniem koos, naar zijn deels Joodse afkomst én naar zijn 'favoriete' gemoeds-toestand.

- Zoek meer voorbeelden van pseudoniemen. In onze tijd treden filmsterren, zangers en dj's vaak op onder een artiestennaam.
- Kunnen de leerlingen voor zichzelf pseudoniemen bedenken?

EEN KLUIZENaar?

Vasalis, eenmaal beroemd geworden door haar poëzie, hield niet van publiciteit, ze wantrouwde 'de media', gaf geen interviews, bijna niemand mocht haar fotograferen. Was ze dan een kluisenaar? Nee, totaal niet. Ze was getrouwd, had kinderen, een druk gezinsleven.

Was ze alleen maar ernstig, met de melancholieke toon die uit het merendeel van haar gedichten spreekt? Integendeel, ze was levendig, vrolijk en humoristisch.

Met haar familie onderhield ze het contact via brieven en bezoeken. Veel kunstenaars, schrijvers en natuurlijk collega-artsen behoorden tot haar vriendenkring. Zij correspondeerde met hen over het leven, literatuur, kunst, ze gaf advies als er problemen waren. Ze leefde zo intens mee met anderen dat ze bijna geen tijd – en vooral geen rust in haar hoofd – over had om gedichten te schrijven. Zij schreef aan iemand: 'Voor dichten heb je héél veel stille tijd nodig, vooraf en daarna, want anders komt het niet. Psychiater zijn en schrijver gaat niet samen. Als psychiater sta je open naar de ander, een dichter moet juist naar zichzelf luisteren en dat naar buiten brengen: dat zijn tegenstrijdige processen.'

DE VIJFTIGERS

Na de oorlog kwamen de Vijftigers op, een groep experimentele dichters, die met de taal wilden 'spelen' en geen eindrijm, vaste versvormen of interpunctie wilden gebruiken (Lucebert, Hugo Claus, Simon Vinkenoog, Gerrit Kouwenaar e.a.). Hun poëzie was zonder meer boeiend en vernieuwend. Helaas waren zij weinig tolerant, zij bezagen de levende en actieve dichters uit de vorige generatie kritisch en beschouwden hen als geda-teerd. Zij maakten hun afkeer van wat zij gekunsteld noemden overduidelijk. Hier heeft Vasalis, in creatief opzicht, zeker onder geleden.

- Dit gegeven kan aanleiding zijn voor een gesprek met leerlingen over intolerantie, faal-angst, innerlijke criticus, invloed van het oordeel van anderen, vrijuit schrijven.

BIOGRAFIE

In 2011 verscheen M. Vasalis. Een biografie, geschreven door Maaïke Meijer, literatuurwetenschapper. Hierdoor is landelijk de belangstelling voor het werk van Vasalis weer aangewakkerd. Interessant is dat sommigen, die vijftig jaar geleden geleid werden door literaire vooroordelen, haar gedichten nu pas goed lezen en verbaasd de uitspraak doen: 'Ik dacht altijd dat het een soort damesgedichten waren.... Het is eigenlijk hele mooie poëzie. Dat heb ik nooit zo beseft.'

DICHTER BIJ VASALIS

U vertelt de leerlingen over Vasalis. Het startpunt is dat zij een beroemde inwoner van Roden/Noordenveld was*. U kunt hierbij gebruik maken van het digibord en de foto's op www.vasalis.nl

– U vertelt over het huis waar zij woonde, over haar pseudoniem en over haar leven.

– U vertelt over het Vasalis-gedenkteken

– U bespreekt met de leerlingen, liefst met concrete voorbeelden: Wat is een gedicht?

* Overigens was er nog een beroemde 'literator' in Roden. De schrijver van Ot en Sien en Buurkinderen: H.Scheepstra, 1859-1913. Vasalis was vier toen hij stierf....

- Je herkent een gedicht aan de vorm: korte regels, met veel wit eromheen
- Maar er is meer:
- een gedicht is: veel zeggen met weinig woorden
- een gedicht is als een liedje dat je spreekt, een opzegversje
- een gedicht rijmt
- een gedicht rijmt niet altijd
- een gedicht is soms een soort verhaal
- een gedicht is soms net een puzzel
- in een gedicht staan bijzondere woorden
- een gedicht vertelt wat de dichter gedacht of gezien heeft
- een gedicht maakt het onmogelijke mogelijk

Voor de hierna volgende taalopdrachten zijn de beginregels van het gedicht *Tijd* het uitgangspunt. Dit zijn immers de regels die op het gedenkteken staan.

1 Het gedicht *Tijd*

– Om het complete gedicht *Tijd* dichterbij de beleving van de leerlingen te brengen verkent u in een gesprek met de leerlingen het thema Droom. U vertelt een eigen droom, laat enkele leerlingen vertellen over dromen (over dit onderwerp alleen al valt een fascinerende les te geven).

Gesprek: Wat zijn de kenmerken van dromen?

Je ziet een soort film terwijl je slaapt, onmogelijke combinaties en acties, bv. vliegen, sprongen in verleden, heden en toekomst, zijn mogelijk. De ene plaats of persoon gaat in de andere over. Soms is het heel vaag, je vergeet je dromen, soms is het prettig, soms beangstigend. Wie droomt in kleur, wie droomt met geluid? Hoe komt het dat dromen zo vreemd kunnen zijn? Het interessante is dat sommige droomkenmerken qua sfeer overeenkomen met sferen in poëzie....

– U vertelt dat de dichter Vasalis een gedicht over een droom heeft geschreven. Zij was toen omstreeks 27 jaar oud.

Tijd

- 1 Ik droomde, dat ik langzaam leefde...
langzamer dan de oudste steen.
Het was verschrikkelijk: om mij heen
schoot alles op, schokte of beefde,
wat stil lijkt.
- 2 ‘k Zag de drang waarmee
de bomen zich uit de aarde wrongen
terwijl ze hees en hortend zongen;
terwijl de jaargetijden vlogen
verkleurende als regenbogen...
- 3 Ik zag de tremor van de zee,
zijn zwellen en weer haastig slinken,
zoals een grote keel kan drinken.
- 4 En dag en nacht van korte duur
vlammen en doven: flakkrend vuur.

(tremor= trilling, beving)

- 5 De wanhoop en welsprekendheid
in de gebaren van de dingen,
die anders star zijn, en hun dringen,
hun ademloze, wrede strijd
- 6 Hoe kón ik dat niet eerder weten,
niet beter zien in vroeger tijd ?
Hoe moet ik het weer ooit vergeten ?

U leest het gedicht voor, alle tijd nemend, in fragmenten. Of u deelt fragmenten tekst uit. (of projecteert deze via het digibord). U vraagt de leerlingen zich een film voor te stellen bij de woorden.

* Bij fragment 1, 2, 3 en 4 maken de leerlingen een sneltekening. Fragment 5 behoeft extra onderzoek of toelichting: allerlei stilstaande dingen in de natuur (planten, bergen etc.) zijn tot leven gekomen en verdringen elkaar en raken zelfs in gevecht. 'Zie je dat voor je? Dan kun je het misschien ook tekenen.'

Het 6e fragment is een conclusie, in de vorm van twee vragen, van de dichter, hierin gebruikt zij geen beelden meer. Eindigen met een zelfbespiegeling is iets wat Vasalis vaker deed.

N.B. Het tekenen is hier als middel tot het taalbegrip ingezet.

U kunt de leerlingen een tekening naar keuze nader uit laten werken, en/of de tekeningen per fragment verzamelen en de tekst erbij laten plakken.

2 Langzamer dan de oudste steen.

Vergelijkingen maken.

Relatie tot het schoolvak Taal: in deze zin staan de vergrotende en de overtreffende trap.

We verzamelen een aantal woorden als:

Snel, traag, lang, scheef, lief, rood, (bijvoeglijke naamwoorden)

Hiermee maken de leerlingen vergelijkingen:

Sneller dan de felste straaljager

Liever dan de zachtste knuffel

Roder dan de mooiste roos

Ik droomde dat ik viermaal scoorde...

strakker dan de beste spits

Aan de hand van dit voorbeeld maken de leerlingen twee wensdroomregels:

Ik droomde dat.....

.....dan de/het/een

3 Personificatie

– Vraag: hoe langzaam leeft een steen dan? Kan een stoel dansen? Een theepot huishuur betalen?

Vasalis geeft in haar gedicht terloops aan dat een steen leeft.

Als een schrijver aan een ding, dier of natuurverschijnsel menselijke eigenschappen toekent noemen we dit personificatie. Dit komt in poëzie vaak voor, maar ook in sprookjes, met name bij Andersen. Ook Annie M. G. Schmidt maakte hier graag gebruik van, zoals bijvoorbeeld in *De brievenbus wou niet meer*.

- – Maak een lijstje van gereedschappen en keukenspullen.
- – Bedenk bij elk van die voorwerpen een menselijke activiteit.

- De pan denkt na, of neemt z'n hoed af.
- De zaag zingt.
- Het mes maakt een scherpe opmerking.
- De afwaskwast roddelt over de theedoek of heeft smetvrees.
- Wat doen: de berg, de boom, de zee, de schoen, de fiets? Probeer het maar uit.

4 Mystieke ervaring

Hoe beleven wij de tijd, gaat die altijd even snel? Wanneer duurt die voor je gevoel korter of langer? En kan dat verschillen per persoon en per keer?

U vertelt: Vasalis had af en toe – als ze bijvoorbeeld in de natuur liep – een gevoel dat ze opging in de omgeving en in de tijd. Ze voelde zich dan ANDERS DAN ANDERS. Het was soms een geluksgevoel, soms was het een vreemd gevoel, alsof ze buiten zichzelf stond of samenviel met de bomen die ze zag. Ze noemde dat een mystieke ervaring. Uit dit soort momenten ontstond soms een gedicht. In *Tijd* zien we dit terug en ook in het volgende gedicht:

Zien

Ik zie een boom. Een stam met takken, takjes, naalden.
Wat zou ik jong zijn als het daarbij bleef.
Maar 't is een lariks, hij beweegt zijn lange armen
met draperieën en hij danst en rouwt.
Wat ben ik oud.
Ik zie de zee, het water danst tot aan de horizon.
Daar blijft het bij: het doet me denken aan de zee.
Wat ben ik jong.

5 De sfeer van een gedicht.

Zoals een schilder met kleuren een sfeer geeft aan een schilderij, zo kleurt een dichter het gedicht met woorden om een bepaald gevoel uit te drukken of op te roepen. Er zijn talloze mogelijkheden om te beschrijven: 'Iemand beweegt Ergens'.
De boze man rent door de drukke straat.
De bange jongen sluipt over het bospad.
De jodelende dame duikt in de vijver.

- Verzamel woorden die passen bij een vrolijke, droevige, boze of angstige stemming.
- Zowel werkwoorden als zelfstandige en bijvoeglijke naamwoorden. Ook kleuren en klanken hebben hierbij een grote waarde.

TEKSTEN SCHRIJVEN VOOR HET VASALIS-GEDENKTEKEN

Het gedenkteken voor Vasalis heeft vijf balken waarop dichtregels gelegd kunnen worden. Daarom maken de leerlingen een vijfregelige tekst. In de korven liggen zeshonderd letters te wachten op bevrijding.

Als opmaat: een Elf

De dichtvorm elf is ingeburgerd in het taalonderwijs. Het is een goede oefenvorm en voorbereiding op het schrijven van poëzie. De resultaten krijgen als vanzelf een poëtische kracht, zoals bij de haiku.

Een elf bestaat uit elf woorden, vijf regels. De eerste regel telt één woord, de tweede regel twee, de derde drie, de vierde vier woorden en de vijfde weer één woord om het gedicht af te maken.

Kijk naar de volgende elf en tel zelf:

Rood
de raket
suist door ruimte
groene mannetjes aan boord
spannend!

Werkwijze

Laat de leerlingen individueel eerst een lijstje van kleuren maken. Ze kiezen er één uit. Maak dan met de hele groep gezamenlijk een kleurelf op het bord, zodat iedereen goed begrijpt wat de bedoeling is. Ter ondersteuning kunt u per regel aanwijzingen geven, bijvoorbeeld:

- 1 een kleur
- 2 iets dat die kleur heeft
- 3 wat gebeurt er
- 4 nog een toevoeging
- 5 een verrassend slotwoord

Daarna gaan de leerlingen zelf kleur-elfen maken. Moedig de leerlingen aan om te kijken of het eindresultaat naar tevredenheid is.

Men kan elfen schrijven over alle mogelijke onderwerpen: feest, verdriet, dieren, namen, school. En natuurlijk over dromen.

Vraag de leerlingen om de elfen mooi op te schrijven of op de computer te typen.

De gemaakte gedichten worden voorgelezen in tweetallen of in de kring.

- Met grindsteentjes kunnen de elfen op het schoolplein neergelegd worden.
- Maak er foto's van en stuur deze naar www.vasalis.nl, zodat ze daarop geplaatst kunnen worden.

EN DAN NU HET ECHTE WERK!

Doel: de leerlingen schrijven een gedicht van vijf regels dat

- geschikt is om op het gedenkteken neer te leggen.
- gebruikt kan worden als start voor de beeldende verwerking

Het onderwerp is: Ik droomde dat... (als er leerlingen zijn die heel graag een ander gedicht willen maken, mag dat natuurlijk ook)

Voorbereiding: Clusteren.

Midden op een leeg papier schrijven de leerlingen *mijn droom* en omcirkelen dit. U vraagt de leerlingen om – zoals bij het maken van een woordspin, maar dan uitvoeriger – hun associaties als aftakkingen van het midden op te schrijven en weer te omcirkelen. Van de nieuwe associaties kan wéér een vervolg uitgaan. U laat dit proces ongeveer 7 à 10 minuten duren. U kunt als een leerling ‘vastzit’ vragen naar kleuren, geluiden, plaatsen, personen, voorwerpen, een gevoel.

Na het maken van het cluster is een totaalplaatje van het onderwerp ontstaan. Dit kan de leerling een aha-gevoel geven.

Vervolgens laat u de leerlingen in tweetallen aan elkaar over hun cluster vertellen, deze roezemoesfase kan ongeveer twee keer twee minuten duren.

N.B. Het aan elkaar vertellen werkt bevorderlijk op het schrijfproces dat erna zal volgen. Er vindt als het ware een eerste bewerking van het materiaal plaats.

Deze techniek is in allerlei situaties toe te passen, voorafgaand aan ‘stelopdrachten’, spreekbeurten, creatief schrijven. Het idee is dat bij clusteren vooral de niet-dominante, beeldend en creatief denkende hersenhelft (voor rechtshandigen de rechter-, voor linkshandigen de linkerhersenhelft) wordt aangesproken.

Het gedicht

Nu schrijven de leerlingen vijf volledige dichtregels over hun eigen of een gefantaseerde droom. Voor elke regel putten ze uit hun cluster.

Van tevoren geeft u een paar opmerkingen mee:

- Elke regel telt maximaal zes tot acht woorden, korter mag ook.
- Eindrijm hoeft niet! De inhoud gaat voor.
- Blijf in de sfeer van de droom: dus niet eindigen met: en toen ging de wekker/ viel ik uit bed /het was maar een droom.

De leerlingen mogen vrij schrijven, óf:

We kijken een beetje naar de start van het gedicht Tijd:

- 1 Ik droomde dat ik
- 2 Een vergelijking zoals bij Vasalis
- 3 Een verrassende zin waar een kleur in voor komt.
- 4 Nog een verrassende zin, met een geluid
- 5 Deze zin begint weer met ‘Ik’

U geeft als aanwijzing:

Als je klaar bent lees je je gedicht door, als het ware hardop in je hoofd. Je kijkt of het zo goed loopt en of de sfeer is zoals jij wilt. Let op of de regels niet te lang zijn. Schrijven is schrappen! Als je tevreden bent schrijf je het gedicht over op een leeg blad of je typt het op de computer. Geef het gedicht een titel en onderteken met je naam of pseudoniem. Bijvoorbeeld:

Ik droomde dat ik bij een brand stond
Feller dan de heetste zon
De groene brandweerwagen reed hard weg
Vonken knetterden omhoog in het donker
Ik zocht mijn broertje en de hond

(toevallig rijmt dit)

(Bespreking: dit is best een spannende droom geweest!)

Extra: Rondeel

De vijf regels kun je heel gemakkelijk uitbouwen tot een rondel
Regel 1 wordt herhaald als vierde regel en regel 1 en 2 worden als regel 7 en 8 toegevoegd. Het resultaat:

Ik droomde dat ik bij een brand stond
Feller dan de heetste zon
De groene brandweerwagen reed hard weg
Ik droomde dat ik bij een brand stond
Vonken knetterden omhoog in het donker
Ik zocht mijn broertje en de hond
Ik droomde dat ik bij een brand stond
Feller dan de heetste zon

Kunst om te gedenken

BEZOEK AAN HET GEDENKTEKEN

M. Vasalis – Ik droomde dat ik langzaam leefde...

Een sober kunstwerk voor een kleurrijk persoon.

Hier volgt een beschrijving in spreektaal:

In de tuin van Havezate Mensinge in Roden ligt een lange grijze natuurstenen balk in het groene gras. Daarbovenop liggen afgeronde grijze veldkeitjes.

Op elke steen staat een letter. Deze is gezandstraald. Als je langs de balk loopt kun je de letters achter elkaar spellen tot woorden. De woorden vormen een zin. Daarnaast ligt een grijs plateau in het gras. Hierop liggen een beetje scheef, VIJF kortere balken. Zonder stenen erop.

Aan de rand van het veld liggen korven vol met letterstenen...

Dit is het gedenkteken voor M. Vasalis.

Het is ontworpen door de kunstenaar Erick de Lyon.

De titel is: 'Ik droomde, dat ik langzaam leefde... langzamer dan de oudste steen.'
Dit zijn de eerste twee regels uit het beroemde gedicht *Tijd*.
Het gedenkteken is in de tuin geplaatst in 2009.

Het is de bedoeling van de kunstenaar dat bezoekers met letterstenen uit de korven teksten gaan neerleggen op de lege balken. Met wat fantasie kun je er een notenbalk met vijf lijnen in zien. De kunstenaar heeft dat zo gedaan om de muzikaliteit in de gedichten van Vasalis uit te drukken.

Op www.vasalis.nl kunt u foto's van het gedenkteken bekijken.

Waarom dit gedenkteken?

Van 1964 tot aan haar dood in 1998 woonde de dichteres Vasalis in Roden. Zij was landelijk bekend en ook internationaal werd ze zeer gewaardeerd door collega-dichters. Haar poëzie heeft nog steeds grote kracht. De Projectgroep Vasalis heeft de opdracht voor dit gedenkteken verstrekt.

Waarom ziet het eruit zoals het eruit ziet?

Vasalis heeft altijd de publiciteit gemeden. Men vond daarom dat een gedenkteken van bescheidenheid moest getuigen, en vooral haar werk centraal moest stellen en niet haar persoon.

• Gedichten leggen op de stenen regels

- De leerlingen kiezen vóór het bezoek aan het gedenkteken één van de gemaakte gedichten uit. Deze wordt met de letterstenen neergelegd op de lege regels. Het gedenkteken kan bij het neerleggen van de teksten een toepasselijke versiering krijgen. Vasalis had dat vast gewaardeerd.
- Maak foto's van het resultaat en stuur deze naar www.vasalis.nl

• Variant: Gedichten leggen op het schoolplein

- De leerlingen bereiden in groepjes een tekst voor.
- Ze maken zelf letters op stenen met een permanent marker,
- of ze vormen letters van grindsteentjes.

VRAGEN OVER HET KUNSTWERK

De volgende vragen kunnen dienen als kijkwijzer bij het kunstwerk:

1 Van welke materialen is het kunstwerk gemaakt? Maak een keuze uit de volgende antwoorden.

- A Beton
- B Zwerfkeitsjes
- C Belgisch hardsteen
- D Marmer
- E Brons
- F Gebakken klei

Het beeld is gemaakt van Belgisch hardsteen en van zwerfkeitsjes.

2 Hoeveel vierkante meters neemt het beeld in beslag?

- A 2-4 m²
- B 4-6 m²
- C 6-8 m²
- D 8-10 m²
- E meer dan 10 m²

Antwoord E

3 Je hebt allerlei soorten beelden. Dit beeld is een monument.

Wat betekent dat?

Een monument is een standbeeld, een gedenksteen of een gebouw dat opgericht is ter herinnering aan een persoon of een belangrijke gebeurtenis, in dit geval de dichteres Vasalis.

4 Vind je het een onopvallend of een opvallend beeld en kun je uitleggen waarom?

Je kunt het beeld, doordat het grotendeels op de grond ligt, van een afstand bijna niet zien. Ook de natuurlijke kleuren van de stenen en de balken vallen niet erg op.

De kunstenaar heeft hiervoor gekozen omdat Vasalis niet van aandacht voor en publiciteit over haar persoonlijke leven hield.

Het beeld neemt voornamelijk ruimte in op de grond. Het neemt nauwelijks ruimte in de lucht in beslag. Vaak gaan beelden de lucht in en kun je ze al van ver zien. In dit geval is het een weinig opvallend beeld dat je pas ziet als je er bij in de buurt komt.

5 Is dit een voorbeeld van een interactief kunstwerk? Met interactief wordt bedoeld dat de toeschouwer iets kan veranderen of toevoegen aan het kunstwerk.

Het is niet alleen een beeld waar je naar kunt kijken. De keien uit de manden kunnen gebruikt worden om woorden of zinnen mee te maken. Hierdoor kan de toeschouwer een eigen draai aan het bestaande kunstwerk geven.

6 Waarom denk je dat de kunstenaar zwerfkeitsjes gebruikt heeft om de letterstenen te maken?

*Hij heeft de zwerfkeitsjes gebruikt vanwege de zin *Ik droomde dat ik langzaam leefde...* langzamer dan de oudste steen. In deze zin gaat het over een oude steen. Hij heeft ook gekozen voor keitsjes vanwege hun ronde en natuurlijke vorm. Dit levert een mooi contrast op met de strakke rechte balken. Steen is tevens een materiaal dat heel lang goed blijft en goed tegen weersinvloeden kan.*

7 Waarom is deze plek gekozen om het beeld voor Vasalis te plaatsen?

*Het is een rustige plek, onderdeel van de *Havezate Mensinge*, omzoomd door bomen en vlakbij het bos. Echt een plek om tot rust te komen en na te denken.*

8 Als jij een plek had moeten kiezen voor dit beeld, welke plek had jij dan gekozen en waarom?

9 Om met het beeld te kunnen spelen heb je een sleutel nodig van de korven met de letterstenen. Waarom denk je dat de letterstenen opgesloten zijn in een korf? Wat is een nadeel van deze oplossing?

De letterstenen worden na gebruik weggesloten om te voorkomen dat ze ergens onbeheerd blijven liggen of in het water verdwijnen. Ook worden ze zo minder snel meegenomen door het publiek. Een groot nadeel is dat de toeschouwer niet zomaar even met het beeld kan spelen.

10 Vind jij dat de kunstenaar er in is geslaagd om een interactief beeld te maken? Zo ja, in welke opzichten? Zo nee, hoe had hij dat anders kunnen doen?

BEELDENDE VERWERKING

Een gedicht van papier

De leerlingen hebben een gedicht geschreven dat uit vijf regels bestaat. De klas wordt verdeeld in groepjes van 5 tot 10 leerlingen. Gezamenlijk wordt gekozen welk gedicht van de groepsleden wordt uitgebeeld.

Op een aantal manieren kan het werkstuk worden vormgegeven. Het beeld van Erick de Lyon is een laag beeld en neemt niet veel verticale ruimte in beslag. Je zou kunnen zeggen dat het een halfruimtelijk beeld is. Naast de regel met de strofe uit het gedicht bestaat het beeld uit vijf balken die als lijnen van een notenbalk kunnen worden gezien. Het werkstuk dat de leerlingen gaan maken is ook een halfruimtelijk beeld dat aan de wand wordt bevestigd en eveneens uit vijf lijnen bestaat. Hiervoor zijn een aantal mogelijkheden.

1 Lino en klei

De leerlingen maken de letters die nodig zijn om de zinnen van hun gedicht mee te maken. Overleg met de andere groepen welke letters zij nodig hebben. Ook over de vorm van de letter moet gesproken worden. Om wat meer volume te krijgen moet de letter wat dikker dan normaal worden gemaakt.

De leerlingen tekenen de letters in spiegelbeeld op een stukje linoleum van 5 bij 7 cm en snijden de vorm uit. Als de letters gesneden zijn worden ze in een plaatje klei van ongeveer 9x7 cm gedrukt. De contouren van het plaatje klei worden bijgesneden, zodat er een wat minder strakke vorm ontstaat. Er kan ook gekozen worden voor een strakke omtrek.

Als alle letters voor het gedicht gemaakt zijn worden de kleiplaatjes gedroogd en gebakken.

Elke groep schildert 5 panlatten in één kleur. Dit kan variëren van zwart tot helder gekleurd. Laat de leerlingen overleggen en hun keuze motiveren.

Tussen de 5 latten wordt op minimaal 3 plekken een verbinding gemaakt. Dit kan met een ijzerdraadje en schroefoogjes.

Als de kleiplaatjes gebakken zijn wordt besloten of er kleur gebruikt wordt om de letters duidelijker uit te laten komen. Ook hierover dient in de groep overlegd te worden.

Als de kleiplaatjes met letters klaar voor gebruik zijn worden ze met een dot montagekit op de latten bevestigd. Na het drogen van de lijm wordt de bovenste lat bevestigd aan de wand.

Materialen:

Per leerling een stukje linoleum van 5x7 cm

Linomesjes

Evt. snijplankjes

Per leerling stukje klei 5x5x5 cm

Kwasten en verf

Montagekit

5 panlatten per groep, lengte 210 cm

Ijzerdraad of bloembinddraad

Materialen

Papier A4

Stevig (foto)karton

Afbreekmesjes

Bloembinddraad of ijzerdraad

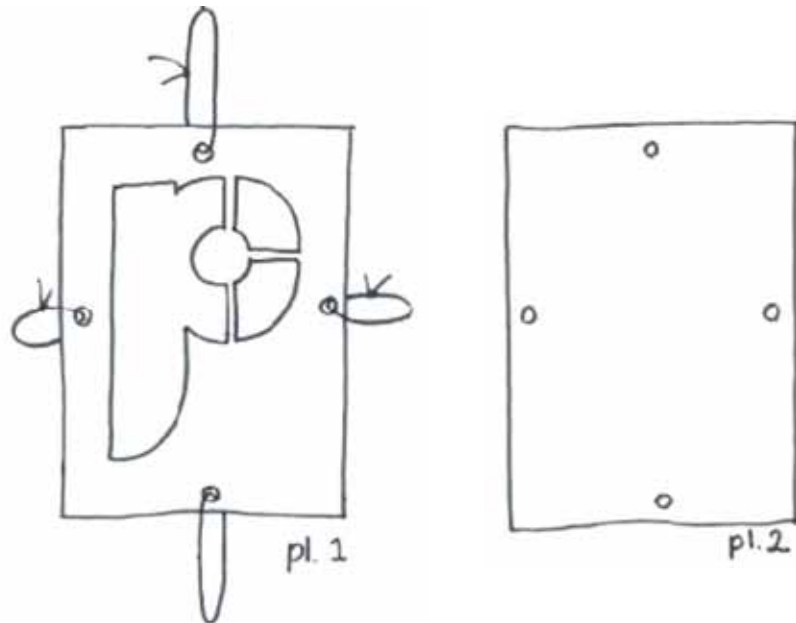
Paperclips

Panlatten, per groep 5, lengte

2.10 cm

2 Letters uit papier

De leerlingen maken een ontwerp voor een letter op papier, formaat kleiner dan 5x7 cm. De letters moeten leesbaar zijn dus dient aandacht te worden besteed aan de vorm. Dik of dun. Rond of langwerpig. Sierlijk of strak. Modern of ouderwets. En ze moeten goed te verwerken zijn. Overleg met de andere groepen aan welke letters behoefte is. De letter wordt uitgeknipt of gesneden, op stevig karton gelegd en omgetrokken. Vervolgens wordt de letter met een afbreekmesje uit het karton van 7x9 cm gesneden. Denk aan

verbindingstukjes tussen de losse onderdelen van de letter. (zie plaatje 1)

Met de kartonnetjes waar de letters zijn uitgesneden, worden de woorden van de eerste regel gemaakt. De kartonnetjes worden aan elkaar bevestigd door aan de 4 zijanten kleine gaatjes te prikken waar een dun ijzerdraadje of bloembinddraadje door kan worden gestoken. (zie plaatje 1)

Op deze manier worden alle letters op een afstand van een halve cm aan elkaar bevestigd. Om de gaatjes in elk kartonnetje op dezelfde plek te krijgen wordt een mal gemaakt van 7x9 cm. (zie plaatje 2)

De letters van de tweede regel worden met de bovenkant aan de onderkant van de letters van de eerste regel bevestigd met een wat langer draadje of een paperclip. De paperclip kan ook gebruikt worden om de eerste versregel aan een panlat van 2.10 meter te bevestigen.

Leg de lat op de grond en leg de eerste versregel tegen de lat. Teken op de lat 5 verbindingpunten af die corresponderen met 5 van de bovenste gaatjes in de eerste versregel. In de lat worden op de afgetekende plaatsen schroefoogjes gedraaid. Daaraan worden de paperclips of de dunne ijzerdraadjes bevestigd en verbonden met de eerste versregel. Door de lat met het gedicht voor het raam te hangen worden de woorden zichtbaar. Het beste effect geeft een donkere kleur karton. Maar ook tegen een witte muur werkt het. Als de muur een kleur heeft moet in overleg worden bekeken welke kleur papier het mooist staat.

Materialen

Papier A4

Stevig karton

Afbreekmesjes

Tamponneerkwasten

Verf

Afbreekmesjes

Bloembinddraad of ijzerdraad

Paperclips

Panlatten, per groep 5, lengte

2.10 cm

Alternatief: kant en klare sjabloonletters

3 Letters sjabloner

Met behulp van zelfgemaakte letters (zie boven) uit stevig karton worden de benodigde letters gesjabloneerd op een ondergrond. Dit kan met speciale sjabloneerkwasten, maar ook een stevige lyonse kwast kan hiervoor gebruikt worden. De leerlingen letten bij het kiezen van de kleuren op de leesbaarheid van de letters. Met rode verf op een rode ondergrond tamponneren geeft een heel ander effect dan zwart op wit. Ook nu worden de letters aan elkaar bevestigd maar ook woorden kunnen aan elkaar worden vastgemaakt. Gebruik stevig karton zodat het niet gaat omkrullen of slap gaat hangen. Met kleur kan een vrolijk effect worden bereikt. Maar past dat wel bij het gedicht? Het is goed om te kijken naar de inhoud van het gedicht en daar de kleuren bij te kiezen.

Gebruik verf die niet te dun is, anders loopt de verf bij het tamponneren onder het sjabloon. Ook nu worden de woorden aan elkaar bevestigd en vervolgens aan de lat vastgemaakt.

I.p.v. het zelf maken van sjablonen kan ook gekozen worden voor sjabloonletters die bij de bouwmarkt of bij een hobbywinkel zijn te verkrijgen.

Materialen

Gekleurd tekenpapier

Gekleurd fotokarton

Potlood

Scharen

Lijm

Bloembinddraad of ijzerdraad

Paperclips

5 panlatten per groep, lengte

210 cm

4 Een kleurrijk gedicht

Het monument voor Vasalis is niet kleurrijk. Omdat Vasalis zelf als dichter bescheiden was wilde kunstenaar Erick de Lyon een sober beeld maken. Als mogelijkheid om een gedicht vorm te geven is in deze les gekozen voor kleur. De leerlingen ontwerpen de benodigde letters voor het gedicht op het gekleurde papier, formaat 7x5 cm. Om dezelfde letter vaker te gebruiken kan één letter als omtrekvorm dienen. De uitgeknipte letters worden op het fotokarton geplakt. Hiervoor kunnen losse stukjes van 7x5 cm gebruikt worden die aan elkaar worden bevestigd met bloembinddraad. (Zie les 2) De letters kunnen echter ook op stroken fotokarton geplakt worden die dan aan elkaar worden vastgemaakt.

Laat de leerlingen bewust kiezen voor kleuren.

Heeft het gedicht een droevig karakter? Laat dan ingetogen kleuren gebruiken. Gaat het over feest? Laat dan uitbundige kleuren kiezen. Houd altijd in de gaten dat het leesbaar blijft. Een knalrode tekst op felblauw karton gaat dansen voor de ogen. Een bonte verzameling kleuren doet ook geen goed aan de leesbaarheid.

Als de woorden klaar zijn worden ze aan elkaar en aan de houten lat bevestigd. (Zie les 2)

Aan een boom in het Vondelpark

Er is een boom geveld met lange groene lokken.
Hij zuchtte ruisend als een kind
terwijl hij viel, nog vol van zomerwind.
Ik heb de kar gezien, die hem heeft weggetrokken.

O, als een jonge man, als Hector aan de zegewagen,
met slepend haar en met de geur van jeugd
stromende uit zijn schone wonden,
het jonge hoofd nog ongeschonden,
De trotse romp nog onverslagen.

Uit: Vergezichten en gezichten, 1954

Het ezeltje

In de korte blauwe schemering
deed ik een kleine wandeling
De grond was rood, gebarsten-droog
De lucht was dun en vreeslijk hoog
en blauwe distels stijf en grillig
ritselden driftig en onwillig
Stil grazend naast een grijze rots
zag ik opeens op hoge beenen
een jonge ezels; zijn oren schenen
doorzichtig, zijn gelaat was trotsch.
Zijn lange ambren oogen blonken
als water ernstig en bezonken
en onpartijdig was zijn blik.
En na een korte felle schrik
verstarde ik in verwondering.
Of kan het eerbied zijn geweest
voor dit schoon ongeschonden beest,
waarmee ik langzaam verder ging?
Een pijnlijke herinnering:
zoo ben ik vroeger ook geweest.
Die gaafheid en zachtzinnigheid,
onzware ernst en droomrigheid,
o kon ik dat nog ns herwinnen
kon ik nog ns opnieuw beginnen

Afsluitdijk

De bus rijdt als een kamer door de nacht
de weg is recht, de dijk is eindeloos
links ligt de zee, getemd maar rusteloos,
wij kijken uit, een kleine maan schijnt zacht.

Vóór mij de jonge pas-geschoren nekken
van twee matrozen, die bedwongen gapen
en later, na een kort en lenig rekken
onschuldig op elkanders schouder slapen.

Dan zie ik plots, als waar 't een droom, in 't glas
ijl en doorzichtig aan de onze vastgeklonken
soms duidelijk als wij, dan weer in zee verdrongen
de geest van deze bus; het gras
snijdt dwars door de matrozen heen.
Daar zie ik ook mezelf. Alleen
mijn hoofd deint boven het watervlak
beweegt de mond als sprak
het, een verbaasde zeemeermin.
Er is geen einde en geen begin
aan deze tocht, geen toekomst, geen verleden,
alleen dit wonderlijk gespleten lange heden.

Angst

(fragment)

Ik ben voor bijna alles bang geweest:
voor 't donker, voor figuren op het kleed,
voor stilte, voor de schorre kreet
van de avondlijke venter, voor een feest,
voor kijken in de tram en voor mezelf.
Dat zijn nu angsten die ik wel vertrouw.
Er is één ding gekomen, dat ik boven alles vrees
(.....)

Ter vergelijking de volgende teksten:

ik zie de zee.
de zee ziet mij
dag zee
hoe gaat het?
ik eb, zegt de zee
wat heb je?, zeg ik
ik heb eb.
doet dat zeer?
nee, zegt de zee
een zee heeft geen zeer.

Frank Eerhart

Eb

Ik trek mij terug en wacht.
Dit is de tijd die niet verloren gaat:
ieder minuut zet zich in toekomst om.
Ik ben een oceaan van wachten,
waterdun omhuld door 't ogenblik.
Zuigend eb van het gemoed,
dat de minuten trekt en dat de vloed
diep in zijn duisternis bereidt.
Er is geen tijd. Of is er niets dan tijd?

M. Vasalis

NAWOORD

De Projectgroep Vasalis, bestaande uit vertegenwoordigers van een aantal culturele instellingen in de gemeente Noordenveld waar Roden deel van uit maakt, heeft zich ruim 10 jaar lang ingezet om een blijvende herinnering te realiseren voor één van haar meest bijzondere inwoners, de dichteres M. Vasalis.

Op Vasalis' honderdste geboortedag, 13 februari 2009, is het gedenkteken, ontworpen door de kunstenaar Erick de Lyon, feestelijk in gebruik genomen. De burgemeester en de wethouder legden de eerste woorden, de dichteres Elly de Waard droeg voor.

13 februari is uitgeroepen tot Vasalisdag, een dag in het teken van poëzie.

(zie www.vasalis.nl)

Met het uitbrengen en aanbieden van deze lesbrieven is de laatste fase voor de Projectgroep Vasalis afgerond. Wij hopen hiermee iets te kunnen overdragen van de inspiratie, die ons heeft geraakt en al die jaren niet heeft losgelaten.

De Projectgroep Vasalis bestond in 2011 uit:

Jelly van den Bosch (Verkuno)

Herman Heetla (Culturele Kring Roden)

Leonie van Roekel (Gemeente Noordenveld)

Lysbeth de Ruijter (Bibliotheek Roden)

Mieke Scheltens (Stichting Mensinge-complex)

Bronnen:

M. Vasalis, Parken en woestijnen (Uitgeverij van Oorscot, 1940)

M. Vasalis, De vogel Phoenix (Uitgeverij van Oorscot, 1947)

M. Vasalis, Vergezichten en gezichten (Uitgeverij van Oorscot, 1954)

M. Vasalis, De oude kustlijn (Uitgeverij van Oorscot, 2002)

Mondelinge informatie van Bep Leenstra-Borsje

Stichting Beeldlijn, Sporen van Vasalis, documentaire (2010)

Maaïke Meijer, M. Vasalis. Een biografie (Uitgeverij van Oorscot, 2011)

Colofon

Lesbrief gemaakt in opdracht van de Projectgroep Vasalis

Door: K&C, expertisecentrum en projectorganisatie kunst en cultuur i.s.m. KOR-project, CBK Drenthe

Vormgeving: Flip Drukker, Groningen

Uitgave: Projectgroep Vasalis

Roden, 13 februari 2012

met dank aan:

Stichting Learn for Life

langzamer dan de
oudste steen

